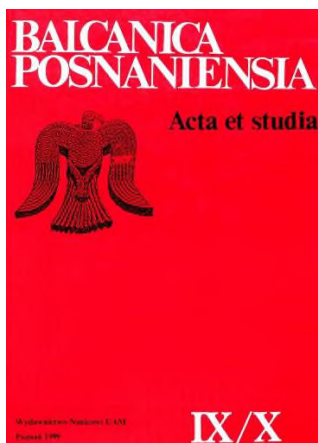

Dudek Jarosław, *Administracja bizantyńska na obszarze Albanii i zachodniej Macedonii w epoce Komnenów (1081–1185)*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” 1999, t. 9–10, s. 63–76.

<https://doi.org/10.14746/bp.1999.9-10.6>

<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bp/article/view/54621>

Instytucją przechowującą materiały źródłowe jest Biblioteka Collegium Historicum Uniwersytetu im. Adama SMickiewicza w Poznaniu.

<http://bch.amu.edu.pl>

Zadanie zostało zrealizowane w ramach konkursu „Społeczna odpowiedzialność nauki II – Wsparcie dla bibliotek naukowych”. Projekt zatytułowany „Digitalizacja archiwalnych wydań czasopism naukowych zgromadzonych przez Bibliotekę Coll. Historicum UAM”. Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki w ramach Programu Społeczna odpowiedzialność nauki II. Wsparcie dla bibliotek naukowych (umowa nr BIBL/SP/0092/2024/02 z dnia 05.12.2024). Całkowita wartość projektu: 247 236,00 zł. Kwota dofinansowania: 220 836,00 zł.

The institution storing the source materials is the Library of the Collegium Historicum of the Adam Mickiewicz University in Poznań.

<http://bch.amu.edu.pl>

The task was carried out within the framework of the competition “Social Responsibility of Science II – Support for Scientific Libraries”. The project entitled “Digitization of archival editions of scientific journals collected by the Library of the Coll. Historicum of Adam Mickiewicz University”. The project was co-financed from state budget funds granted by the Minister of Science within the framework of the Programme Social Responsibility of Science II. Support for Scientific Libraries (agreement no. BIBL/SP/0092/2024/02 of 05.12.2024). Total value of the project: PLN 247,236.00. Amount of co-financing: PLN 220,836.00.

UNIWERSYTET
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Społeczna
Odpowiedzialność
Nauki II

ADMINISTRACJA BIZANTYŃSKA NA OBSZARZE ALBANII I ZACHODNIEJ MACEDONII W EPOCE KOMNENÓW (1081-1185)

JAROSŁAW DUDEK

ABSTRACT. Dudek Jarosław. *Administracja bizantyńska na obszarze Albanii i zachodniej Macedonii w epoce Komnenów (1081-1185)* (Byzantine Administration in the Territory of Albania and Western Macedon in the Era of the Comnens (1081-1185)). *Balcanica Posnaniensia. Acta et studia*, IX/X, Poznań 1999, Adam Mickiewicz University Press, pp. 63-76. ISBN 83-232-0867-0. ISSN 0239-4278. Polish text with a summary in English.

Jarosław Dudek, WSP Zielona Góra (Higher School of Pedagogics), ul. Wyszyńskiego 30B/3, 65-536 Zielona Góra, Polska-Poland.

Miasto Dyrrachion (obecne Dürres) można uznać za najważniejszą placówkę bizantyńską na ziemiach obecnej Albanii. Dyrrachion jako największe i najznaczniejsze z miast, założonych na wybrzeżu albańskim jeszcze w VII wieku p.n.e., posiada bogatą historię sięgającą w głąb czasów starożytnych. Po załamaniu się panowania bizantyńskiego nad wnętrzem Półwyspu Bałkańskiego na początku VII wieku n.e., w nowych warunkach politycznych miasto zyskało rangę ważnej bazy militarnej i politycznej Cesarstwa Bizantyńskiego na wybrzeżu Morza Jońskiego. Rangę miasta podkreślał jego status. Już prawdopodobnie w VIII wieku kwalifikowano je jako archontię, zaś na początku IX wieku, z przypuszczalnej inicjatywy cesarza Nikefora I (802-811), zyskało ono wraz z przylegającym doń obszarem rangę kolejnej europejskiej temy Cesarstwa Bizantyńskiego¹. Jej znaczenie podkreśliły wojny toczone z Bułgarami na przełomie IX i X wieku, gdy Dyrrachion wobec problematyczności zwierzchnictwa bizantyńskiego nad Dalmacją i większością portów południowej Italii zyskało reputację kluczowej dla interesów Bizancjum placówki.

Status Dyrrachion nie uległ marginalizacji w XI i XII stuleciu. Wprost przeciwnie, pomimo stabilizacji panowania bizantyńskiego nad Bałkanami po zwycięskich wojnach Bazylego II Bułgarobójcy (976-1025), w ciągu XI wieku zaczęło być uwa-

¹ J. Ferluga, *Drač i njegova oblast od VII do početka XIII veka*, „Glas – Srpske akademije nauka. Odeljenje istorijskih nauka”, 5, 1986, s. 73-74.

zane za najważniejszą placówkę na zachodnich rubieżach państwa bizantyńskiego. Przyczyniły się do tego takie fakty, jak upadek panowania bizantyńskiego nad wybrzeżami Kalabrii i Apulii, nasilająca się w XI wieku irrendenta Słowian macedońskich, aktywność serbskich państw – Zety i Raszki, oraz aspiracje rodziny Hauteville'ów – twórców sycylijskiego i południowoitalskiego państwa zagrażającego zachodnim kresom Cesarstwa Bizantyńskiego. Powyższe czynniki, których przykładowym odzwierciedleniem może być seria wojen bizantyńsko-normańskich w latach 1081-1085, 1107-1108, 1146-1158, 1185-1187 udowodniły wartość strategiczną Dyrrachion.

System organizacji temowych, stanowiący główny puklerz obrony Cesarstwa jeszcze na początku XI wieku, w epoce Komnenów (1081-1185) uległ głębokim przemianom. Dotyczyły one organizacji terytorialnej i militarnej państwa bizantyńskiego, przybierając charakter strukturalny. Uwidoczniło się to w narodzinach nowych jednostek terytorialnych, takich jak katepanaty i dukaty. Powstawały one na drodze podporządkowywania poszczególnym namiestnikom (duksom) całych zespołów dotychczasowych them. Powyższe zmiany dotyczyły również temy Dyrrachion i jej bezpośredniego otoczenia. Znalazło to odbicie w materiale źródłowym epoki, kiedy w *Aleksjady*, kronice panowania cesarza Aleksego Komnena użyto terminu „δο-υκικὴ ζωνή”², który można próbować odczytać jako „sprawy dukatu” Dyrrachion [tłum. O. J.]. Odnosi się on do istoty funkcjonowania tego namiestnictwa. Powyższy termin stanowi podstawę do sprecyzowania pojęcia „dukat” i zadań, jakie spełniało tego typu namiestnictwo.

Ewolucja administracji bizantyńskiej w powyższym okresie jest niewątpliwym faktem. Jednak nie przebiegała ona jednokierunkowo, w stronę rozdrabniania organizacji temowej. Na pewnych newralgicznych i strategicznych dla Cesarstwa obszarach powstają namiestnictwa wojskowe, których duksowie kumulują w swoich rękach wielki zakres władzy, dotyczący całych zespołów temów. Dysponując oddziałami najemnych żołnierzy typu „tagmata” oraz miejscową milicją stratiotów, nadzorując lokalnych notabli świeckich i kościelnych, są wielkorządcami, przewyższającymi zasięgiem swojej władzy dawnych strategów. Taką sytuację można np. stwierdzić na terenie temów Hellady i Peloponezu, które podlegały w XI wieku zwierzchnictwu megaduksa, będącego jednocześnie dowódcą sił morskich Cesarstwa³.

Proces przekształcania się temy Dyrrachion w dukat i definicja tego pojęcia zostały potraktowane marginalnie przez badaczy. Dotychczasowe prace z dziejów administracji bizantyńskiej na zachodnich Bałkanach w XI i XII wieku zostały raczej zdominowane przez dyskusję nad statusem ziem, tworzących jądro dawnego państwa Komitopułów (969-1018). Kwestię tę podniesiono jeszcze w ubiegłym stule-

² Anne Comnène, *Alexiade, (Règne de l'empereur Alexis I Comnène 1081-1118)*, t. I, ed. B. Leib, Paris 1937, s. 58, w. 9; A. Komnena, *Aleksjada*, przekł. O. Jurewicz, Wrocław-Warszawa 1969, 1972.

³ M. Angold, *The Byzantine Empire 1025-1204. A Political history*, London 1984, s. 226-227.

ciu, w związku z rozwojem narodowej historiografii bułgarskiej, serbskiej i macedońskiej. Zarówno badacze wywodzący się z Bałkanów: V. Zlatarski, N. Banescu, P. Mutačijev, F. Rački, S. Antoljak, jak i z pozabałkańskich ośrodków badawczych: F. Uspenski, T. Wasilewski i G. G. Litavrin poświęcili swoją uwagę zapisom źródłowym dotyczącym porządku stworzonego przez Bazylego II po 1018 roku⁴. W konsekwencji główny nacisk w badaniach został położony na zmiany administracyjne w tym regionie przed połową XI stulecia.

Dopiero w ostatnich latach pojawiło się wzmożone zainteresowanie zachodnimi Bałkanami w okresie między obaleniem dynastii Komnenów we wrześniu 1185 roku a zdobyciem Konstantynopola w 1204 roku. Usamodzielnienie się miejscowych gubernatorów i feudalów było dowodem odrodzenia „narodowych” państw bałkańskich. Widoczne jest to na przykładzie kariery bojarów tyrnowskich: Piotra i Asena czy Dobromira Chryza znad Wardaru. W odniesieniu do zachodnich Bałkanów powstało wiele prac związanych z tymi przełomowymi wydarzeniami politycznymi oraz kwestii funkcjonowania „dzielnicowych” państw bizantyńskich, które powstały w tym regionie po 1204 roku⁵. W znacznej mierze wykorzystują one dokumenty z przełomu XII i XIII wieku (1195-1203): chryzobulla Aleksego III Angelosa i *Partitio Terrarum Imperii Romaniae*. Powyższe dokumenty zawierają szczegółowy opis struktur bizantyńskiej administracji i odzwierciedlają skalę zmian, które przechodziła na przełomie XII i XIII wieku.

Prace zachodnioeuropejskich bizantynistów postrzegały tę kwestię przez pryzmat zmian zachodzących w skali globalnej Cesarstwa Bizantyńskiego⁶. W odnie-

⁴ K. Jireček, *Istorija Bolgar*, Odessa 1878, s. 264; F. Rački, *Borba južnih Slovena*, Beograd 1931, s. 109-110; V. N. Zlatarski, *Ustrojstvo Bolgarii i položenie bolgarskovo naroda v pervoe vremia posle pokorenija ich Vasilijem II Bolgarobujceju*, [w:] *Izbrani proizvedenija*, t. 2, Sofija 1984, s. 120-140; tegoż, *Namesnitsy upraviteli na Balgarija prez caruvaneto na Aleksij I Komnin*, [w:] tamże, t. 2, s. 185-229; *Istorija na balgarskija narod*, Sofija 1986, s. 237; S. Antoljak, *Samuilovata daržava*, [w:] *Srednovekovna Makedonija*, t. 1, Skopje 1985, s. 584-590; F. I. Uspenaki, *Obrazovanie vtorovo bolgarskovo carstva*, Odessa 1879, s. 57; N. Skalabanič, *Vizantijskoe gosudarstvo i cerkov vo XI veke*, Sankt Petersburg 1884, s. 225-229; T. Wasilewski, *Administracija bizantyńska na ziemiach słowiańskich i jej polityka wobec Słowian w XI-XII wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, 70, 1963, 2, s. 304-319; B.B. Litavrin, *Bolgarija i Vizantija*, Moskwa 1960, s. 251-269. Zasadniczą kwestią podnoszoną w tej dyskusji był status Bułgarii Komitopulów pod panowaniem bizantyńskim. Spory budzą granice katepanatu Bułgarii, który w latach 1019-1040 miał objąć ziemie dawnej monarchii Komitopulów. Ostatecznie G. G. Litavrin, *Bolgarija i Vizantija...*, s. 265-272, podsumowując powyższy spór jest skłonny stwierdzić, że katepanat Bułgarii w XI wieku był znacznie mniejszy niż zakładał to V. Zlatarski i ograniczał się do obszarów wokół Skopje.

⁵ F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches*, t. 2, München 1925, nr 1647; G. Prinzing, *Studien zur provinz und zentral verwaltung im machtbereich der Epirotischen Herrscher Michael I. und Theodoros Dukas*, „ΕΠΙΕΡΩΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ”, 24, 1982, 25, 1983, s. 37-103, s. 74-107; K. Adžievski, *Podeljata na Makedonija spored Partitio Romaniae*, „Glasnik Instituta za Nacionalna Istorija”, 26, 1982, 2-3, s. 156-159; D. M. Nicol, *The Despotate of Epiros, 1267-1479. A contribution to the history of Greece in the middle ages*, Cambridge 1984, s. 1-9.

⁶ H. Ahrweiler, *Reserches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe-XIe siècles*, London 1971, s. 89-92.

sieniu do Dyrrachion i regionów z nim związanych podjęli to w swoich pracach M. Sufflay, J. Ferluga i A. Ducellier⁷. Autorzy ci odnieśli się z rezerwą do szczupłych przekazów źródłowych związanych z latami 1040-1185 i zachodzących w tym czasie zmian, nie podejmując wiążących wniosków odnośnie do chronologii, struktury i granic dukatu.

Wynikało to z następujących przyczyn; po pierwsze zachowana baza źródłowa poświęcona tej stronie dziejów dukatu jest stosunkowo skromna i w zasadzie dotyczy okresu panowania cesarza Aleksego I Komnena. Po drugie, analiza tego materiału pozwala się domyślać, że struktury i granice dukatu były w XI i na początku XII wieku co najmniej płynne, ulegając fluktuacji podobnie jak inne wojskowo-administracyjne jednostki bizantyńskie tego typu, np. Paristrion czy Antiochia. Prawdopodobnie ostateczny obraz tego regionu ukształtował się dopiero w latach 1105-1107 po długiej ewolucji⁸. W odniesieniu do temy Dyrrachion nie można mówić o klasycznej ewolucji struktury temowej, na wzór stosunków małoazjatyckich. Ciągłość funkcjonowania temy została przerwana w latach 989/990-1005 w wyniku podbojów Samuela. Dopiero odzyskanie miasta w 1005 roku i ostateczny upadek monarchii Komitopulów w 1018 roku zapoczątkowały proces reorganizacji bizantyńskiej administracji w mieście i na jego terytorialnym zapleczu⁹.

Struktury administracyjne na zachodnich Bałkanach przeżyły kolejne zmiany po stłumieniu powstania Piotra Deliana w 1041 roku, za sprawą reform administracji prowincjonalnej przeprowadzonej przez Michała IV Paflagończyka (1034-1041) i jego ministra Jana Orfantroforosa. Już w kontekście opisu buntu stratiotów dowodzonych początkowo przez stratega Dyrrachion Bazylego Synadenosa w 1040 roku, można się doszukać informacji dotyczących zakresu jurysdykcji tego ostatniego nad sąsiednimi strategiami¹⁰.

Tenże Skylitzes wspomina, że w ekspedycji poprowadzonej przeciwko Zecie (ok. 1042) przez duksa Dyrrachion, patrycjusza Michała, z polecenia cesarza Konstantyna IX Monomacha (1042-1055), wzięli udział stratedzy z sąsiednich tem. W specjalnym liście do Michała, cesarz Konstantyn IX Monomach zlecił mu, żeby zebrał żołnierzy z Dyrrachion oraz podporządkowane mu wojska z sąsiednich temów i wyruszył przeciwko Serbom¹¹. Z dalszej części relacji Skylitzesa wynika, że

⁷ M. Sufflay, *Politische Schicksale des Themas Dyrrhachion*, „Vjesnik Hrvatskovo-Slovonsko-Dalmatinskog-Zemaljskog Archiva”, 17, 1915, s. 273-290; A. Ducellier, *La façade maritime de l’Albanie au Moyen Âge. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle*, s. 10-11, 96-98; J. Fergula, *Drač i njegova oblast...*, s. 65-120.

⁸ Zob. H. Ahrweiler, *Byzance et la mer*, Paris 1966, s. 224, 273-274.

⁹ *Joannis Scylitzae. Synopsis Historiarum*, ed. J. Thurn, Berlin 1973, s. 363, w. 49-51 opisuje zmiany w administracji w tym regionie przeprowadzonej przez Bazylego II w Dyrrachion, Kolonet i w Drynopolis.

¹⁰ *Joan. Scylitzae...*, s. 410, w. 8-9.

¹¹ *Joan. Scylitzae...*, s. 424, w. 68-69; „Ἐγκελεύεται τὸν ὑπ’ αὐτὸν ἀθροῖσαι τοῦ Δυρραχίου στρατιωτῶν, ἐπὶ δὲ καὶ τὰς στρατίας τῶν ἐγγιζόντων τούτῳ θεμάτων καὶ αὐτῷ ὑποκείμενων”.

z tego wojska, połączonych pod komendą duksa Dyrrachion, w bitwie z Serbami poległo co najmniej siedmiu stategów z tem otaczających Dyrrachion¹².

O czym świadczą te informacje? Wskazują na proces dzielenia i zmniejszania tem. Uległy one, już w końcu X wieku, przekształceniu w niewielkie jednostki terytorialne. Informacje Skylitzesa i Kekaumenosa sugerują, że w połowie XI wieku grupy pomniejszych tem mogły tworzyć zespoły, podporządkowane duksom-namiestnikom. W przypadku Dyrrachion czy Antiochii rezydowali oni w miastach o ważnym położeniu strategicznym. Zaś ich uprawnienia przekraczały kompetencje strategów czy archontów pomniejszych tem¹³.

Dalsze ustalenia w tej kwestii, można podjąć na podstawie relacji źródłowych, pochodzących z lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XI stulecia. Pobyt Nikefora Bryenniosa w charakterze duksa i namiestnika Dyrrachion przysporzył wielu danych źródłowych. Nikefor Bryennios został wysłany do Dyrrachion w 1075 roku, zaraz po stłumieniu buntu Grzegorza Wojciecha, wspomaganego przez Konstantyna Bodina. W relacjach jego wnuka, Nikefora Młodszego i w przekazie jego kontynuatorki, Anny Komneny, występuje termin „Τὸ Ἰλλυρικόν” dla określenia terytorium podlegającego zakresowi działań duksa Nikefora Bryenniosa i jego następców¹⁴.

Jaki jest powód użycia tego pojęcia o niewątpliwie antycznym rodowodzie? W terminologii urzędowej późnego Cesarstwa Rzymskiego w IV i V wieku nazwą *Illyricum* oznaczono zachodnie i środkowe części Bałkanów: na północy od linii środkowego Dunaju po Peloponez na południu. Funkcjonowała tam jednostka administracyjna określana jako *praefectura per Illyricum*¹⁵. Prefektura w zmienionej postaci funkcjonowała do czasu załamania administracji wschodniorzymskiej w tym regionie, na początku VII stulecia. Od tej chwili zniknęła z wszelkich *Taktikonów* pochodzących z IX i X wieku. Do powyższej tradycji nie nawiązano, tworząc na początku IX wieku temy na środkowych i zachodnich Bałkanach. Pojawienie się tej nazwy w XI wieku można łączyć z „renesansem” antycznej terminologii w salonach literackich Konstantynopola. Termin ten, noszący w XI wieku znamiona antykwaryzmu, pojawia się w pracach Jana Skylitzesa i Michała z Attalii.

Użyty przez nich odnosi się do części Bałkanów, leżących w przybliżeniu na wschód od wybrzeży Adriatyku i na zachód od Sofii. Północną granicą tak zaryso-

¹² *Joan. Scylitzae...*, s. 425, w. 91-92; zob. *Sovety i rasskazy Kekavmena*, ed. G. G. Litavrin, Moskwa 1972, s. 168.

¹³ Por. opis granic takiego dukatu Antiochii w 1108 roku (Anna Comn., ed. B. Leib., t. 3, Paris 1945, s. 133-135); G. G. Litavrin, *Bolgarija i Vizantija*, s. 267 passim 281, 286, 294.

¹⁴ *Anna Comn.*, I 15; N. Bryennios, *Materiały Historyczne*, III 3. tłum. O. Jurewicz, Wrocław-Warszawa 1979.

¹⁵ Miała ona obejmować następujące prowincje tworzące diecezje macedońską i dacką po reformach Dioklecjana i Konstantyna Wielkiego: Achaja, Macedonia, Kreta, Tessalia, Epirus vetus, Epirus nova, Dacia mediterranea, Dacia ripensis, Dardania, Moesia prima, Praevalitania. Zob. O. Seeck, *Notitia Dignitatum*, Berlin 1876, s. 248-249.

wanego regionu był Belgrad, zaś południową ziemię w dorzeczu Wardaru na zapleczu Tessaloniki¹⁶. Z nowym zrozumieniem tego terminu spotkać się można w *Materiałach Historycznych* Nikefora Bryenniosa i *Aleksjademie* Anny Komneny. Pojęcie „To Ἰλλυρικόν” użyte zostało w odniesieniu do obszarów położonych w sąsiedztwie „Bułgarii” (rozumianej jako obecna Macedonia). Odnosi się on do regionu, pozostającego pod władzą dwóch kolejnych namiestników Dyrrachion: Nikefora Bryenniosa i Nikefora Basilaka. W przypadku Bryenniosa posiadamy również inną definicję tego pojęcia. Dla jego wnuka Nikefora Młodszego „Illyricum”, to także obszar będący teatrem wojny z Zetą, a dość tajemnicza wzmianka o „Chorowatach” (Χωροβατοί) wspomagających Zetę, daje podstawy do przypuszczenia, że autor ma na myśli również tereny dzisiejszej Dalmacji¹⁷.

Dodatkową wykładnię tego terminu podaje list cesarza Aleksego I do duksa Dyrrachion Jana Komnena cytowany w *Aleksjademie*¹⁸. Cesarz w widoczny sposób odróżnia w liście ziemię będącą pod władzą książąt serbskich (Δαλματιαζ – w tym przypadku posiadłości Bodina w Zecie i Vukana w Raszce). Pojęcie „To Ἰλλυρικόν” jest zarezerwowane dla terytorium pod zarządem duksa Jana Komnena. Cesarz poleca duksovi, by ten przybył na dwór cesarski, skąd po konsultacji z cesarzem zostanie powtórnie odesłany do „Illyricum”, by dalej mógł walczyć z Serbami¹⁹. W tym czasie dukat Dyrrachion był już niewątpliwie ukształtowaną jednostką militarno-administracyjną na zachodzie Cesarstwa.

Dwunastowieczny, anonimowy autor *Latopisu* popa Duklanina, wyraźnie stwierdza, że Włodzimierz po uwolnieniu z więzienia i poślubieniu Kossary, córki Samuela, został przezeń przywrócony na swoje dawne królestwo. Jednocześnie Samuel powierzył mu władzę nad Dyrrachion i jego otoczeniem: „[...] *Totamque terram Duracenorum*”²⁰. Abstrahując od autentyczności tej historii, nie sposób pominąć faktu istnienia pojęcia *terra Duracenorum* w świadomości zeckiego kronikarza, opisującego te wydarzenia w końcu XII wieku.

Informacje o dukacie w XII wieku są znacznie rzadsze, ale powtarzają się regularnie co kilkanaście lat. Dotyczy to relacji anonimowego kronikarza z Baru, który kilkakrotnie wspomina o ingerencjach namiestnika Dyrrachion (*dux Durachium*) w spory dynastyczne w Zecie²¹. Fakt istnienia namiestnictwa potwierdza list arcybiskupa Efezu, Jerzego Tornikesa do Aleksego Komnena Bryenniosa z 1155-1156 roku. Aleksey Bryennios został określony przez autora listu jako „duks Dyrrachion i Ochrydy” (ὄντα δούκα τοῦ Δυρραχίου καὶ τῆς Ἀχρίδος), co jednoznacznie

¹⁶ Vizantijski izrowi za istoriju naroda Jugoslavije, t. 3, s. 157, 169, 228-231; Zob. J. Ferluga, *Drač i njegova...*, s. 117-118; A. Duçellier, s. 95.

¹⁷ Nik, Bryenn., III 3; Chociaż zdaniem J. Leśnego, *Studia nad początkami serbskiej monarchii Nemaniczków*, Wrocław 1989, s. 42 w tym przypadku kronikarz nie odróżniał Serbów od Chorwatów.

¹⁸ *Anna Comn.*, ed. B. Leib, t. 2, Paris 1943, s. 148-149.

¹⁹ Tamże.

²⁰ *Latopis popa Dukljanina*, uredio F. Šišić, Zagreb 1928, s. 335.

²¹ *LpD*, s. 372.

wskazuje na związki Ochrydy z Dyrrachion w pierwszej połowie panowania cesarza Manuela I Komnena²².

Wilhelm z Tyru, kronikarz ruchu krucjatowego z końca XII wieku, w swoim opisie pierwszej krucjaty charakteryzuje w następujący sposób Dyrrachion i jego otoczenie: *Super Adriaticum enim erat utraque Epirus, cujus alterius metropolis est Durachium [...]. Unde autem dux cum suo comitatu transiturus erat, duae fuerant Dacias: Ripensis videlicet, quam a laeva super ripas Danubii transuentes reliquerunt; et Mediterranea, per quam iter agentes, et per urbes olim eximias, Niz et Straciliam transuentes, percurrerunt*²³. Z powyższego opisu wylania się obraz Dyrrachion jako centrum dużego opisu namiestnictwa bizantyńskiego, z którego istnienia Wilhelm z Tyru doskonale sobie zdawał sprawę.

W relacjach źródłowych poświęconych dukatowi dostrzegalna jest trwająca prawie trzydzieści lat luka, od porażek w Zecie namiestnika Michała (ok. 1042) do powołania na stanowisko duksa Nikefora Bryenniosa w 1075 roku. Można przypuszczać, że nie powstała ona przypadkowo. Przypuszczalnie pozostaje ona w związku z próbami reform administracyjnych, podjętych przez Konstantyna IX Monomacha (1042-1055) i jego ministrów: Konstantyna Lichudesa, Michała Psellosa, Jana Ksifilinosą i Jana Mauropusa, w latach 1043-1047. Ich głównym celem była koordynacja funkcjonowania administracji prowincjonalnej. Dążąc do zabezpieczenia się przed uzurpatorami pokroju Maniakesa czy Tornikesa, dokonano podziału administracji prowincjonalnej na wojskową i cywilną. Lokalni sędziowie (κριτής) lub praitorzy (πραιτωρ) stawali się obok strategów najwplywowszymi osobami w prowincji. Pragnąc umocnić niezależność sędziego od stratega, podporządkowano go specjalnemu ministrowi (ἐπὶ τῶν κρίσεων), którego zadaniem był nadzór nad administracją cywilną. W praktyce mogło to oznaczać „zepchnięcie” stratega na drugie miejsce w lokalnej hierarchii²⁴. Może to tłumaczyć umilknięcie źródeł. Zdaniem G. Ostrogorskiego i innych badaczy, za panowania Monomacha i Konstantyna X Dukasa wojskowy potencjał Cesarstwa uległ poważnemu osłabieniu²⁵. Dążąc do osłabienia lokalnych magnatów związanych z armią, żywiąc cały czas obawy przed przewrotem wojskowym, stołeczna biurokracja mogła z niechęcią spoglądać na duksoów Dyrrachion, dysponujących znaczącym potencjałem militarnym.

Czy miał coś wspólnego z zainicjowaniem tej nowej polityki fakt przejścia, w 1043 roku, garnizonu Dyrrachion na stronę uzurpatora Jerzego Maniakesa? Brakuje konkretnych informacji dotyczących przeprowadzenia redukcji wojskowych na

²² Georges et Démétrios Tornikés, „Lettres et discours”, ed. J. Darrouzés, Paris 1971, nr 24, s. 163; zob. H. Glykatzis-Ahrweiler, *Recherches...*, s. 63.

²³ Wilhelm z Tyru, [w:] R.H.C.Occ. (*Recueil des historiens des croisades. Historiens occidentaux*) t. I, s. 77-78.

²⁴ M. Angold, s. 39-40; H. Glykatzis-Ahrweiler, *Recherches...*, s. 67; G. Ostrogorski, *Dzieje Bizancjum*, 1968, s. 274.

²⁵ G. Ostrogorski, s. 274, 280; G. G. Litavrin, *Rannefeodalnyje gosudarstva na Balkanach*, Moskwa 1985, s. 125-126.

zachodnich Bałkanach. Można jednak przypuszczać, że rywalizacja frakcji, będąca plagą życia politycznego Bizancjum w tej epoce, zaowocowała fatalnym stanem administracji wojskowej na Bałkanach w chwili wybuchu powstania Konstantyna Bodina w 1072 roku.

Do zmian doszło jeszcze za panowania Michała VII Dukasa (1071-1078). Jego najbliższy współpracownik logoteta Nikefor, chociaż nie był związany z żadną rodziną arystokracji wojskowej, doprowadził do ponownego reaktywowania dukatu Dyrrachion. Od 1074 roku powtórnie pojawiają się informacje źródłowe dotyczące Dyrrachion jako ośrodka dużego namiestnictwa.

Namiestnictwa zarządzane przez duków i katepanów (różnice między tymi funkcjonariuszami są trudne do zdefiniowania) tworzono na granicach Cesarstwa. W latach osiemdziesiątych XI wieku na czele większości tem znajdują się dukowie, a nie stratedzy²⁶. Brak wykazów, analogicznych do *Taktikonów*, powstałych w IX i X stuleciu, utrudnia przeprowadzenie analogicznych badań jak nad systemem temowym. Stosunki administracyjne i militarne w XI i XII stuleciu cechuje ogromna płynność, przez co trudno sobie wyrobić jednoznaczne zdanie o kształcie i strukturze namiestnictw nowego typu w tym okresie²⁷. Nazwa tema powoli zanikała w XI wieku jako techniczny termin dla oznaczenia dużego namiestnictwa, np. już Anna Komnena i Kinnamos używają w zastępstwie często terminu *χωρὰ*²⁸.

Brakuje obecnie precyzyjnych ustaleń granic dukatu w epoce Komnenów. Stwierdzenie M. Sufflaya o czworokącie: Bar-Prizren-Ochryda-Valona dotyczy raczej lokalizacji średniowiecznej siedziby społeczności albańskiej, a nie granic bizantyńskiego namiestnictwa w Dyrrachion w XI-XII wieku²⁹.

Za wskazówkę mogą służyć tutaj jedynie przekazy dotyczące zachodniobałkańskich sąsiadów Cesarstwa Bizantyńskiego. Aktywność Zety w pierwszej połowie panowania cesarza Aleksego w poważnym stopniu absorbowwała czas i środki ówczesnych duków: Jana Dukasa (1085-1092) i Jana Komnena (1092-1106). Bodin wykorzystując niepowodzenia Cesarstwa w trakcie wojny z Normanami w latach 1081-1085, miał odnieść według Anny Komneny poważne zyski terytorialne kosztem północno-zachodniego pogranicza Cesarstwa³⁰. O zasięgu owych zdobyczy może świadczyć ówczesna struktura i granice kościoła duklańskiego. Według bulli papieża Klemensa III wystawionej 8 I 1089 w roku, południowe granice metropolii Dukli (Dioclei) miały wyglądać w następujący sposób: *Has quoque ecclesias... videlicet Dioclesiensem ecclesiam, Antiuarensensem et Ca<ta>tinensem, Dulciniensem, Suuacinensem, Scodrianensem, Driuinensem, Polatinensem, Serbie<nsem>, Bosniensem, Tribuniensem... et omnia monasteria tam Dalmatinorum quam Grecorum*

²⁶ G. G. Litavrin, zob. *Sovety i rasskazy...*, s. 430-431.

²⁷ H. Glykatzis-Ahrweiler, *Recherches...*, s. 90-91.

²⁸ J. Ferluga, *Vizantiska uprava u Dalmaciji*, Beograd 1957; s. 143-145.

²⁹ M. Sufflay, *Politische Schicksale...*, s. 283.

³⁰ *Anna Comn.*, ed. B. Leib, t. 2, s. 115. Bodinowi udało się opanować szereg osad na pograniczu, które Anna Komnena określa jako „κομπολεῖς”.

*atque Slavorum*³¹. Jeśli nawet ten dokument jest falsyfikatem, jak sugerują niektórzy badacze, to został on spreparowany w kołach kościelnych Baru w drugiej połowie XII wieku, odwołujących się do chlubnych tradycji panowania dynastii Swewłodowiczów³². Jeśli fakt posiadania arcybiskupiego paliusza przez Bar budził w XII i XIII wieku wiele emocji i powodował rywalizację z Dubrownikiem, to południowe granice archidiecezji barskiej (lub dubrownickiej) nie były kwestionowane przez obie strony konfliktu³³.

Północna granica dukatu była jednocześnie granicą Cesarstwa, stąd jej czytelność pomimo zmian politycznych. Jeszcze w czasach Konstantyna Porfirogenety (913-959), Bar i Ulcinje wchodziły w skład temy Dyrrachion³⁴. W czasach Aleksego „stara granica” należy już do przeszłości. Skadar (*Scodrianensem*) jest rezydencją Bodina w czasie I krucjaty, kiedy to przez jego królestwo przechodzą krzyżowcy z Prowansji³⁵. Przez jakiś czas po 1081 roku mogły pozostawać pod kontrolą Bodina okręgi wokół takich miast, jak: Swać (*Suuacinensem*), Drivast (*Driuastinensem*), Polat (*Polatinensem*)³⁶. Jeśli zostały one częściowo odzyskane w wyniku zwycięskich kampanii duksa Jana Dukasa, w latach 1085-1092, to granica dukatu nie przekroczyła ujścia rzeki Bojany, gdzie zlokalizowany był klasztor św. Sergiusza i Bakchusa, pełniący rolę nekropoli członków rodziny Swewłodowiczów (*monasterio sanctorum [martyrum Sergii et Bachi]*)³⁷. Prawdopodobnie przebiegała ona w niewielkiej odległości na południe od ujścia Bojany. Może na to wskazywać fakt, że Anna Komnena opisując przebieg walk z Boemundem w latach 1107-1108, wymienia Alessio. Z jej opisu wynika, że miasto położone bezpośrednio na północ od Dyrrachion, zabezpieczało jego północną flankę, będąc zarazem pogranicznym miastem dukatu³⁸. W głębi lądu, granicę północną można odtworzyć jedynie z pewną dozą prawdopodobieństwa. Można sądzić, że opierała się na linii miejscowości Sarda i Epikaria, położonych nad północnym zakolem Drinu. Znajdowały się one na południe od pasa granicznego wyznaczonego przez następujące punkty: ujście Bojany – Swać – Skadar – Drivast – Polat. Ten ostatni z racji swojej rozległości mógł być

³¹ *Acta et diploma res Albaniae mediae aetatis illustrantia*. L. Thallóczy, C. Jireček, E. Suf-flay, t. I, Vindobonae 1913, nr 68.

³² I. Marković, *Dukljansko-barska Metropolija*, Zagreb 1992, za J. Leśnym, *Wstęp do polskiego wydania Historia Królestwa Słowian czyli Latopis Popa Duklanina*, Warszawa 1988, s. 48.

³³ *Acta Alb.* t. I, 68, 77, 81 (bulla papieża Klemensa III z 8 I 1089 roku, domniemana bulla papieża Paschalisa II z 27 I 1102 roku), 81 (domniemana bulla papieża Kaliksta II z lat I 1119-1124).

³⁴ Konstantyn Bagrianorodnyj (Porfirogeneta), *Ob upravljenij imperiej*. Tekst, prevod. kommentarij. Pod redakcją G. G. Litavrina i A. P. Novoselceva, Moskwa 1989, s. 126-129.

³⁵ *Rajmund z Aguilers*, [w:] R.H.C. Occ., t. 3, s. 236.

³⁶ *Acta Alb.* t. I, 68; J. Leśny, *Studia...*, s. 89-94.

³⁷ *LrD.*, s. 367.

³⁸ *Anna Comn.*, ed. B. Leib, t. 3, s. 84, w. 18-24: „Ἐξ οὗ καὶ Δρυμὼν ἐπονομάζεται, καὶ συνεχεῖς αὐτῷ γινόμενοι πλατύνουσι τε αὐτὸν καὶ μέγιστον ἐξεργάζονται. Ὅς τοὺς ἐσχάτους τῶν Δαλματῶν παραμείβων καὶ πρὸς βορρᾶν ἀνίων ἔπειτα ἐπικαμπτεὶ πρὸς νότον καὶ, περὶ τὰς ρίζας τοῦ Ἑλισσοῦ γινόμενος, εἰς τὸν Ἀδριατικὸν ἐκδίδωσι κολτον. Ταῦτα μὲν περὶ τῆς θέβευς Δυρραχίων καὶ Ἑλισσοῦ”.

podzielony pomiędzy dwa państwa. Pas ziem leżących między tymi dwoma liniami był przypuszczalnie obiektem walk prowadzonych przez duxów Nikefora Bryenniosa i Jana Dukasa z władcami Zety: Michałem I i Konstantynem Bodinem.

Odtworzenie granicy wschodniej namiestnictwa jest już trudniejsze, dlatego że była ona jedną z wewnętrznych granic prowincjonalnych Cesarstwa. Jej przebieg w XI i XII wieku można poznać jedynie opierając się na pośrednich informacjach źródłowych. Pewne informacje zawiera seria listów arcybiskupa Teofilakta z Ochrydy (1088-1108). Ich treść pozwala ustalić stopień hierarchii zależności arcybiskupa od poszczególnych gubernatorów. Jeden z pierwszych listów Teofilakta skierowany został do duksa Nikefora Bryenniosa. Wówczas jeszcze Teofilakt był jednym z duchownych Wielkiego Kościoła (katedry Mądrości Bożej w Konstantynopolu), zaś treść listu nie ma żadnego związku ze sprawami Dyrrachion³⁹. Dopiero treść kilku listów skierowanych do duxów: Jana Dukasa (1085-1092), Jana Komnena (1092-1107) i Aleksego Komnena (po 1107) w latach 1091-1109 pozwala wysnuć pewne wnioski co do ewentualnych granic obszaru dukatu w okresie rozkwitu terytorialnego na przełomie XI i XII wieku.

W pierwszej kolejności należy wziąć pod uwagę list arcybiskupa do Jana Dukasa. Datowany na 1092 rok, prawdopodobnie był to ostatni rok jego urzędowania w Dyrrachion. List dotyczy wioski Mogiła, położonej na północ od Bitoli. W liście arcybiskup zwraca się z prośbą do namiestnika, charakteryzując położenie powyższej wioski w dolinie Pelagonii: [...] ὥσπερ ἀμέλει καὶ ἡμεῖς τῷ τῆς Πελαγονίας μέρει τῶν ἀκτίνων σου ἀπολαύομεν. Ἀπολαύοσσιμεν δὲ πλέον εἰ καὶ τὸ χωρίδιον ἢ Μόγγλα. W dalszej części listu domaga się zwrotu kościelnego majątku, zagrożonego poczynaniami lokalnego urzędnika Romana Straboromanosa. Wyraźnie została tutaj podkreślona przynależność wioski do obszaru będącego pod jurysdykcją namiestnika oraz podległość służbowa Romana Straboromanosa w odniesieniu do duksa Jana Dukasa⁴⁰.

W następnym przypadku mamy do czynienia z listami Teofilakta (ich dokładnej datacji nie ustalono do dzisiaj) do kolejnego namiestnika Dyrrachion, sewastosa Jana Komnena. Treść pierwszego listu, sporządzonego prawdopodobnie w 1092 lub w 1093 roku, dotyczy spraw eparchii w Pologu, której kapłani są zmuszani do wykonywania świadczeń na rzecz miejscowej administracji: [...] τῇ ἐκκλησίᾳ κεχάριστο, φημί δὴ τὴν τῶν Πολογιτῶν, ιερῶν παντελῆ ἐξκουσσεῖαν, μόνῳ καταβαρυνομένων τῷ τοῦ ζευγολογίου τέλει, τῶν ἄλλων δὲ πασῶν ὑπερκειμένων ἐπιηρειῶν, τί τὸ ταύτην παραλλάξαν τὴν χάριν. Z dalszych słów arcybiskupa wynika, że urzędnicy w Pologu złamali immunitet (ἐξκουσσεῖα) miejscowego duchowieństwa na polecenie swojego zwierzchnika czyli duksa Jana

³⁹ *Théophylacti d'Achrida Lettres*, nr 105, Introduction, texte, traduction et notes par Paul Gautier, Thessalonique 1986. P. Gautier umieścił list wśród korespondencji Teofilakta pochodzącej z nieustalonego czasu.

⁴⁰ *Théophylacti d'Achrida*, nr 17, 20-25; zob. B. Panov, *Teofilakt Ochridski kako izvor za sred-novekovata istorija na makedonskiot narod*, Skopje 1971, s. 189.

Komnena: [...] ὁρᾷς πῶς οὕτως ῥαδίως ἀνατέτραπται τὸ σιγίλλοον τοῦ πανσεβάστου Κομνηνοῦ παρ' αὐτοῦ τοῦ Κομνενοῦ. Warto zaznaczyć, że w owym liście wzmiankowane jest (πιττάκιον) potwierdzenie tego immunitetu, wystawione przez kancelarię duksa dla tamtejszych kapłanów⁴¹. Do tej kwestii powraca w jeszcze jednym liście, w którym krótko komentuje rozporządzenia duksa dotyczące kapłanów w tym regionie⁴².

Kolejne informacje wnosi list Teofilakta skierowany do duksa Jana Komnena (lub do jego brata i następcy na stanowisku duksa, po 1107 roku, Aleksego Komnena) w związku z rekwizycjami poczynionymi przez urzędników cesarskich w eparchiach położonych w okolicach Prespy i Dewolu. W szczególnie ciężkiej sytuacji miała się znaleźć eparchia Dewolu pozbawiona dochodów ze swoich dotychczasowych dóbr. Zostały one prawdopodobnie przejęte przez poborców podatkowych podlegających duksovi Janowi Komnenowi. Niewykluczone, że te dość bezceremonialne poczynania urzędników cesarskich spowodowane były aprowizacją uczestników I krucjaty przemieszczających się wzdłuż *Via Egnatia* czy zagrożeniem ze strony Boemunda z Tarentu w 1107 roku⁴³.

Zachował się również list Teofilakta do cesarzowej Marii Alańskiej, małżonki ekscesarzy: Michała VII Dukasa i Nikefora III Botaniaty, w którym autor komentując fakt odsunięcia się adresatki z dworu opisuje swoje położenie, człowieka poddanego nadzorowi namiestnika rezydującego w Dyrrachion: Ὁ δεβαστὸς δὲ καὶ πρῶτος Δυρραχίου οὗτος ἐμοὶ μὲν τὰ τῆς ἐπιθυμίας διέπεσεν. W tym przypadku prawdopodobnie chodzi o Jana Komnena, bratanek cesarza Aleksego⁴⁴.

Datowany przez T. Gautiera na koniec 1092 roku list do duksa Jana Komnena ma związek z bujnie rozwijającym się w jego metropolii ruchem sekt neomanichejskich⁴⁵. Z treści listu wynika, że udzielali im wsparcia nawet notable z Ochrydy (np. praktor Jasites), którym arcybiskup nie był w stanie się przeciwstawić. Mógł to jedynie uczynić duksa, dysponujący odpowiednimi środkami nacisku względem nich. Treść tych pięciu listów wskazuje na wyraźny związek arcybiskupa Ochrydy z namiestnikami w Dyrrachion w latach 1088-1108. Z ich treści (zwłaszcza przedostatniego) wynika, że pozostawał on pod pewnego rodzaju kuratelą duksa z Dyrrachion.

⁴¹ *Théophylacti d'Achrida Lettres*, nr 12, 14-17; L. Slaveva, *Diplomatičko-pravnite spomenici za istorijata na Polog i sosednite kraevi vo XIV vek*, [w:] *Spomenici za srednovekovnata i ponovata istorija na Makedonija*, t. 3, s. 92.

⁴² *Théophylacti d'Achrida Lettres*, nr 19, 2; Zdaniem T. Tomoskiego, (zob. *Srednovekoven Polog*, „Istorija”, 12, 1976, 1-2, s. 68) listy Teofilakta odnoszą się do miejscowości Polog, położonej w pobliżu Dewollu. Swoje wnioski opiera o inną korespondencję arcybiskupa, skierowaną do duksa w związku z ciężkim położeniem duchowieństwa w Dewollu w 1107 roku. Chociaż nazwę Polog spotykamy jeszcze w dwóch regionach zachodnich Bałkanów: w Pelagonii i w okolicach Kavadarci nad środkowym Wardarem, to nie pojawia się ona w okręgu Dewollu. Ponadto z relacji Teofilakta wynika, że chodzi mu o obronę grupy kapłanów z regionu. Takich kryteriów nie mogłaby spełniać pojedyncza wioska lub osada pod Dewolem.

⁴³ *Théophylacti d'Achrida Lettres*, nr 22, 24, 8-11; B. Panov, s. 182-183.

⁴⁴ *Théophylacti d'Achrida Lettres*, nr 4, 34-36.

⁴⁵ *Théophylacti d'Achrida Lettres*, nr 11.

Korespondencja Teofilakta nie wyczerpuje listy źródeł odnoszących się do tej kwestii. Kronikarz ruchu krucjatowego w XI i XII wieku, Wilhelm z Tyru, opisując pierwszą krucjatę dostrzega Dyrrachion jako siedzibę namiestnika, którego zasięg władzy sięga do „gór Bagularyjskich”⁴⁶.

Z czasów panowania Jana II Komnena (1118-1143) nie ma przekazów, które wnoszą nowe informacje do omawianej kwestii. Dopiero rządy Manuela I Komnena (1143-1180), o którego aktywnej polityce w rejonie Adriatyku i Morza Jońskiego posiadamy więcej informacji, mogą uzupełnić nasze wyobrażenia w tej kwestii. Manuel w trakcie swoich kampanii prowadzonych przeciwko Zecie, Węgrom i Normanom południowoitalskim wielokrotnie przebywał w zachodniej Macedonii. Miejscem jego częstych postojów odnotowanych w latach 1148-1149, 1153, ok. 1155-1156, 1168, była kotlina Pelagonii⁴⁷, która spełniała ważną funkcję w militarnej strukturze Cesarstwa Bizantyńskiego.

Żaden z ówczesnych historyków, np. Kinnamos czy Niketas Choniates nie wiąże wizyty cesarza w Pelagonii w tych latach z dukatem Dyrrachion. Nie ma żadnej wzmianki o obecności duków z Dyrrachion w obozie cesarskim. Nawet kiedy cesarz Manuel, prowadząc w latach 1148-1149 działania wojenne z Normanami, okupującymi Korfu i sprzymierzoną z nimi Raszka, udał się z Pelagonii na wybrzeże morskie do Avlony, nie spotykamy się ze wzmianką o udziale w tej operacji ówczesnego duksa Dyrrachion⁴⁸. Czy możemy tę sytuację odbierać jako fakt sugerujący likwidację struktur dukatu w ciągu ostatnich lat? Wydaje się to mało prawdopodobne w świetle danych bizantyńskich i łacińskich, które przynajmniej co kilkanaście lat odnotowują fakt istnienia dukatu między 1108 a 1185 rokiem. Można raczej przypuszczać, że powyższe milczenie jest efektem korekty administracji przeprowadzonej przez Aleksego I w trakcie jego pobytu w Macedonii w latach 1105-1107. Dymisja duksa Jana Komnena mogła iść w parze z uszczupleniem prerogatyw i zasięgu jurysdykcji nazbyt potężnych namiestników z Dyrrachion.

Wymienione informacje zezwalają na próbę rekonstrukcji wschodnich granic dukatu. Można dostrzec je jako odbiegające w wyraźnym stopniu od granic dzisiejszej Albanii. Listy Teofilakta z Ochrydy wskazują na wyraźny związek z władzą duksa niektórych przynajmniej obszarów arcybiskupstwa ochrydzkiego, zwłaszcza zachodniej Macedonii. W świetle korespondencji można się domyslać, że chodzi tutaj o samą Ochrydę, Devol, Pelagonię i Polog. Przynależność tego ostatniego regionu

⁴⁶ Wilhelm z Tyru, [w:] R.H.C. Occ., t. 1, s. 77-78: „*Eodem modo est Epirum primam, que a Durachio habet initium, et usque ad montem, qui cognominatur Bagularius*”. O górach wspomina również inny kronikarz tej epoki – Fulcher z chartres, (*Historia Hierosolymitana 1095-1127*), Heidelberg 1913, t. 8, s. 173). Według jego relacji „*montes Bagalatum*” znajdują się na wschód od Dewolu. Warto zauważyć, że na obszarze między Jeziorem Prespańskim a wschodnimi obrzeżami Pelagonii znajdują się pasma górskie o takich nazwach jak Bigla, Baha, Babuna, które mogą być identyfikowane ze wskazanymi przez kronikarzy łańcuchami góorskimi.

⁴⁷ Kinnamos, Niketas Choniates, [w:] VIINJ t. 4, Beograd 1971, s. 93-94, 148-149; K. Jireček, *Istorija Srba*, t. 1, Beograd 1987, s. 142-143, 146.

⁴⁸ Nicetas Choniates, *Historia*, Bonn 1835, s. 119; zob. VIINJ, t. 4, s. 122.

może się wydać stosunkowo najslabiej udokumentowana. Oczywiście do tego składu należałoby dodać w tym przypadku obszary górskie i wyżynne położone pomiędzy tymi kotlinami i dolinami. Przynależność Kastorii do dukatu nie wydaje się prawdopodobna, z uwagi na związki tego miasta i okręgu z dukatem w macedońskiej Berroi.

Dyrrachion i jego namiestnicy są wyraźnie dostrzegalni w kontekście trzech wojen normańskich: w 1081-1085, 1107-1108 i 1185-1186 oraz w chwili przemarszu krzyżowców w latach 1096-1097. Warto zauważyć, że utrzymanie pełnej kontroli na zachodnim odcinku *Via Egnatia* i szlakach odchodzących na północ i południe, wiązało się z obsadzeniem przez wojsko i lokalną milicję stratiotów odcinków *Via Egnatia* i jej odnog położonych na obszarze Ochrydy, Pelagonii i Pologu. W tym kontekście chyba łatwiej można zrozumieć prośby Teofilakta o oszczędzanie dóbr kościelnych w tamtejszych eparchiach przez wojska podległe dukesowi Janowi Komnenowi.

W odniesieniu do południowego odcinka granicy dukatu obraz kreślony przez źródła bizantyńskie ma dość niejasny charakter. Można się kierować tutaj jedynie ustaleniami, które sugerują istnienie w XI i XII wieku silnych ośrodków wojskowo-administracyjnych na południowych Bałkanach, jak: Nikopolis, Berroia, Tessalonika. Z wymienionych trzech ośrodków, u schyłku XII wieku dużego znaczenia nabrał dukat Nikopolis, który za rządów Synekerimosa, poprzednika Michała Angelosa – założyciela państwa epirockiego, przekształcił się w znaczący kompleks terytorialny. Na przełomie XII i XIII wieku mógł się on rozwijać kosztem południowych okręgów dukatu Dyrrachion⁴⁹.

Pewne światło na tę kwestię rzuca chryzobulla cesarza Aleksego III Angelosa, wystawiona w 1198 roku. Dokument odzwierciedla koncesję Cesarstwa na rzecz kupców weneckich. Wymienione są w nim jednostki administracji prowincjonalnej, ze szczególnym uwzględnieniem zachodniej i południowej części Bałkanów. Chryzobulla, zachowana w łacińskiej wersji językowej, wylicza małe jednostki prowincjonalne (temy), pomijając milczeniem ewentualne istnienie dużych namiestnictw bizantyńskich na tym obszarze. Dyrrachion otwiera powyższą listę, za nim wymienione są pozostałe jednostki terytorialne z nim sąsiadujące: *Prouintia Dirrachij cum illis, que in ea sunt personarum et eclessiarum immobilibus. Prouincia Jericho et Caninoncum omnibus in ea immobilibus existentibus. Prouincia Joaninon. Prouincia Drynupoleos; similiter prouintia Dyauleos. Prouincia Colonie. Prouincia Achrydos. Prouincia Prespe*⁵⁰. W chwili kiedy sporządzano ten dokument, wobec dekompozycji administracji prowincjonalnej pod koniec epoki Angelosów (1185-1204), dukat Dyrrachion był już prawdopodobnie strukturą w znacznej mierze fikcyjną. Powyższy zespół prowincji może jednak odzwierciedlać zasięg granic dukatu

⁴⁹ A. Carile, *Partitio Terrarum Imperii Romaniae*, „Studi Veneziani”, 7, 1965, s. 219-220; zob. D. M. Nicol, s. 2.

⁵⁰ *Privilegium Alexii*, [w:] Tafel G. L. F. Thomas G.N., *Urkunden älteren handels- und staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer beziehung auf Byzanz und die Levante*, t. 1, nr 86, zob. F. Dölger, *Regesten...*, nr 1647.

w ostatnich dziesięcioleciach jego realnego funkcjonowania. W tym przypadku południowe obrzeża dukatu były wyznaczone przez takie lokalne ośrodki, jak: Jerycho, Kanina, Wagenecja i Drynopolis.

Można oczekiwać, że pod koniec epoki Komnenów, w przeciwieństwie do przełomu lat 80. i 90. XI wieku, terytorium dukatu nie było tak rozległe. Kumulacja władzy wojskowej i administracyjnej w rękach jednego człowieka na tak rozległym obszarze groziła niebezpiecznymi konsekwencjami w przypadku buntu, jak to miało miejsce w przypadku prób uzurpacji namiestników Nikefora Bryenniosa i Nikefora Basiliaka. Już Aleksey żywił podejrzenia co do Jana Komnena, niewykluczone że w związku z tym z chwilą zaniku niebezpieczeństwa normańskiego uszczuplił obszar podlegający dukatowi z Dyrrachion. Należy też zauważyć, że dukat Dyrrachion nie tworzył tak precyzyjnie określonej struktury, jak dawne temy z VIII-X wieku, co znajdowało odzwierciedlenie w oficjalnych wykazach administracji prowincjonalnej. Dukaty często mogły powstawać w XI i XII wieku z doraźnych powodów i na krótki okres czasu, jak w Serres i w Filippolis⁵¹. Obok szczupłej bazy źródłowej jest to druga podstawowa przyczyna utrudniająca badania nad tym zagadnieniem.

BYZANTINE ADMINISTRATION IN THE TERRITORY OF ALBANIA AND WESTERN MACEDON IN THE ERA OF THE COMNENS (1081-1185)

Summary

A decline in the effectiveness of the *theme* organization forced Byzantines to change the administrative and military system of their country in the late 11th century. A reflection of one of such changes was establishment of large governorships (dukedom) which encompassed groups of *themes* that were decreasing in size since the 10th century. In the 11th-12th centuries dukedom were established in the most endangered peripheries of the Byzantine Empire, e.g. in Antioch, Trapezus, and on the lower Danube. An example of such a dukedom may be also a cluster made of *themes* and smaller administrative units, which developed in the mid-11th century around the town of Dyrrhacium that since the 7th century had been one of the most important Byzantine settlements in the western Balkans. The reason why Constantinople founded there a dukedom was the danger posed by the Sicilian Normans and Serbian states: Zeta and Rascia, which had been increasing since the 11th century. The foundation and functioning of the new dukedom were reflected both by Byzantine sources from this epoch (Scilitzes-Cedrenus, Nicephorus Bryennios, Anna Comnena, Nicetas Khoniates) and by Frankish sources (e.g. William of Thyr). At the turn of the 11th/12th century, the dukedom outgrew the territory of the former *theme* of Dyrrhacium, now covering the Albanian territories and such regions of western Macedon as Ochrida, Prespa, Pelagonia, and Polog. This is how the dukedom became one of the largest in the Byzantine Empire in the Balkans in the Comnen era.

⁵¹ H. Glykatzis-Ahrweiler, *Reserches...*, s. 63.